

Arcképvázlatok a felvilágosodás korából*

Filozófia és irodalom határán címmel jelent meg Rathmann János tanulmánykötete 2014-ben, a pozsonyi Kalligram Kiadó gondozásában. A kötet alcíme: *Arcképvázlatok a felvilágosodás korából* – s ez fedti a kiadvány valódi tartalmát. (Talán jobb lett volna a főcímet *Filozófia és történelem határán* formában megfogalmazni.) Az olvasó főként annak a kutatómunkának az eredményét találja benne tizennégy tanulmányban összegezve, amelyet a szerző 1996 és 2012 között folytatott szlovákiai tudományos intézményekben. Többségük megjelent már szlovákiai, romániai vagy német folyóiratokban, kettő itt jelenik meg először. A kis formátumú, 200 oldalnyi könyv alapos tudományos kutatásról ad számot, 235 fontos utalásokat, hivatkozásokat, magyarázatokat tartalmazó lábjegyzet igazítja el a témában érdekelt igényes olvasót. A tanulmányok egyik csoportja a felvilágosodás korának olyan magyarországi személyiségeivel foglalkozik, akiknek a tevékenysége jelentős volt, de kevésbé ismert, másik csoportja azzal a hatással, amit a korszak jeles német gondolkodói – valamint ezen igazi nagy filozófusok gondolatainak az ismertetői – gyakoroltak a kor magyar tudományos és kulturális életére.

* Rathmann János 2014. *Filozófia és irodalom határán. Arcképvázlatok a felvilágosodás korából*. Pozsony, Kalligram.

Mint azt Kosáry Domokos kiváló művelődéstörténeti tanulmányaiban kimutatta, Rathmann is abból a tényből indul ki, hogy a felvilágosodás hőskorát jelentő 18. századi és 19. század eleji Magyarországon általában hiányoztak vagy csak elvétve, egyes régiókban voltak meg – és ott is csak részben – az új eszmék terjesztésének intézményes keretei: az egyetemek, tudományos társaságok, az összejövetelekre alkalmas kávéházak, polgári szalonok, ahol beszélgetéseket, vitákat folytathattak volna. E téren valóban kiemelhető a szepességi régió. Itt még az a sajátosság is közrejátszott, hogy a középkorban Lengyelországnak elzálogosított 16 Szepes vármegyei várost Mária Terézia 1772-ben visszaváltotta. Témánk szempontjából ez azért fontos, mert ettől kezdve az ottani tehetséges fiatalok közül sokan lehettek felvilágosult eszméket is hirdető német egyetemek diákjai, ami a lengyel közigazgatás időszakában tilos volt. „Hogy az említett hallgatók – számos fontos feltétel hiányában – hazatérve mégis hatást tudtak kifejteni, azzal magyarázható, hogy az akkori Szepesség és néhány bányaváros körzete az ország azon kevés régiói közé tartozott, ahol – az akkori Magyarországon uralkodó rendi kultúrával ellentétben – kialakult már az alapjában véve polgári jellemű városi kultúra” – olvashatjuk a kötethez írt előszóban (14). A nívós líceumokban és

az egyetlen, nagyszombati egyetemen főleg a természettudományok oktatása volt eredményes, de a hazatért, jórészt „jénai magyarok” esetenként a humaniórák és a filozófiai tanok terjesztésében is jeleskedhettek.

Valamennyi tanulmány tartalmának egyenkénti ismertetése messze meghaladná egy recenzió kereteit, mert nagyon sok téma és gondolat szerepel bennük, különböző megközelítésben. Ennek megfelelően csak arra törekedhetek, hogy néhányat részletesebben vizsgáljak, másokat csak említésszerűen. Lényegét tekintve a kiemelkedő teljesítményt nyújtó személyiségek munkájának és hatásának ismertetését találjuk a könyv lapjain, alapos dokumentáció kíséretében. Olvashatunk Johann Toperczer retorikai és fia, Samuel Toperczer filozófiai oktatói és kutatói sikereiről, valamint Michael Wagner úttörő antropológiájáról, álláspontjáról a Kantot és Goethét érintő vitákban, továbbá Christian és Johann Gensich lőcsei és késmárki oktatói munkájáról, tankönyveiről. Johann Gensich egyik legfontosabb művének, az 1793-ban Bécsben kiadott filozófiai-történeti témájú írásának a hazaszeretet fogalmát elemző részét Rathmann saját fordításában találjuk a könyv 53–70. oldalán. Michael Wagner antropológiai kötetéről is tájékoztatást kapunk, kiemelve benne Wagner kantiánus gondolatmeneteit. Egy másik tanulmány Hissmann Mihály életművét mutatja be. Helyt kap még a kötetben két zsidó filozófus, Lazarus Bendavid és Moses Mendelssohn, akiknek a német, nevezetesen a berlini felvilágosodás magyarországi hatásában volt nem elhanyagolható szerepük. Talán kissé eltér a témától, de a két utolsó tanulmányban Goethe és Herder kapcsolatáról, illetve Goethe alapvető filozófiai-történelmi jellegű gondolatairól olvashatunk.

Akor két zseniális magyar polihisztoráról – Romy Károlyról és Makó Pálról – jelen-

tőségüknek megfelelő méltatást tartalmaz a kötet. Kettejük közül az utóbbival foglalkozunk kissé részletesebben. Makó Pál szinte hihetetlennek tűnő monumentális tevékenységéről két tanulmány ad számot. A második végén láthatjuk pontokba szedett, kronologikus felsorolásban az életmű és a sokrétű tevékenység egyes állomásait és produktumait (119–121). Valóban nem mindennapi teljesítmény. A kötet szerzője felvázolja azokat az eltérő hatású körülményeket, amelyek között a fiatal jezsuita pap, bécsi tartózkodása időszakában, önálló gondolkodással igyekezett végezni példamutató oktatói és tudományos munkáját: „Makó Pál a bécsi katolikus felvilágosodás egy sajátos változatát képviselte. Azoknak a korábbi jeles magyar vagy magyar származású természettudósoknak a sorába tartozik, akik közül a kémikus Born Ignácot, a fizikus Johann Andreas Segnert ma már Európa-szerte elismeri a tudománytörténet, míg Makó elismerése még várat magára.” (90.) A szerző jórészt saját kutatásai (kéziratok tanulmányozása) alapján mutatja ki, hogy Makónak milyen jó érzéke volt az új eszmék iránt mind a természettudományok, mind a filozófia területén. Legfőbbképpen a matematika új eredményeinek elsajátításában, oktatásában és a természettudományok terén való alkalmazásának kutatásában jeleskedett. Hogy mégsem részesült kellő elismerésben, annak okát Rathmann abban látja, hogy sokoldalú tevékenysége nem illeszkedett az akkor uralkodó tereziánus felvilágosodásképek keretei közé, s ezért gazdag tudós tevékenysége „mozaikokra szakadt”. Mindazonáltal „[...] az osztrák professzorok legnagyobb csodálkozására és bámulatára, akik ezt csak hírből ismerték, Makó volt az, aki *elsőként* merészelt a Bécsi Egyetemen differenciál- és integrálszámításokról szóló előadást tartani, nagy-nagy sikerrel” (92).

A kötet szerzője saját egyetemtörténeti kutatásai alapján arra a következtetésre

jut, hogy amikor Makó a grazi egyetemen teológiát tanult, akkor ott már az ő tudományos érdeklődése számára nagyon kedvező körülmények alakultak ki. Olyan jeles természettudós oktatók előadásait hallgathatta, akik már igyekeztek a matematika és a tudományok legújabb eredményeit elsajátítani, és ennek jegyében fejlesztették az egyetem szakkönyvtárait is. A következők minden bizonnyal helytálló. Makó jelentős részben főleg e helyütt szerezte, illetve bővíthette matematikai, természet-tudományos és filozófiai ismereteit. Rathmann úgy látja, Makó filozófiai felfogása meglehetősen eklektikus. Ontológiájában keverednek a newtoni, a leibnizi és a wolffi elképzelések; például logikai alapállásból kiindulva erőteljesen bírálja Leibniz ontológiai fejtegetéseinek egy részét, jórészt Wolff filozófiája alapján. Ugyanakkor ezen a téren is megmutatkozik önálló gondolkodói képessége; soha nem csupán interpretátora mások nézeteinek, mindig saját felfogásában tárgyalja, adja elő azokat. Az ismert „Jó pap holtig tanul” közmondást rá vonatkoztatva úgy módosíthatnánk, hogy: „A jó pap holtig dolgozik”. Így érthető és hihető az a minden szempontból ámulatba ejtő oktatói és tudományos teljesítmény, ami ezt a mind máig érdemein alul értékelt magyar polihisztort igazán jellemzi.

A tanulmánykötet legérdekesebb és leginkább elgondolkodtató része az, amely Herder filozófiájának a magyar kultúrára gyakorolt hatásával foglalkozik. Rathmann alaposan ismeri Herder életművét, igazi szakértőként képes vizsgálni ezen a téren. A nyelv és a nemzet életének, sorsának problémája, amivel a jeles német filozófus oly behatóan foglalkozott, a korabeli magyar kultúra meglehetősen neuralgikus területe lett. Herder baljós megjegyzését – „A magyarok [...] az ország lakosságának kisebbik részét alkotják, és évszázadok múlva talán nyelvük is aligha lesz megtalálható” – a 134. oldalon, a 164. lábjegy-

zetben találja az olvasó. A szerző szerint ez a megjegyzés Herdernél megalapozatlan, nagyon-nagyon másodlagos információkon nyugszik. Rendkívüli nyelvismerete dacára ugyanis éppen a magyar nyelvet nem ismerte, s a magyarok vonatkozásában még a népművészetet, népdalkincset is elveszítettnek vélte, amiben valamely nép életképessége legfőbb megtartó erejét látta. Mindennek ellenére, mint tudjuk, ez a megalapozatlan „jóslat” nem kevés jeles személyiségünknel a „nemzethalál” képzetéhez is elvezetett. Megtalálható a *Szózatban*, a *Bánk bán* operaváltozatában, sőt, a „legnagyobb magyar”, Széchenyi István gondolkodásában is, amint erről naplójának egyes mondatai tanúskodnak, például: „Nap mint nap egyre jobban látom, hogy Herdernek igaza van, nemsokára megszűnik létezni a magyar nemzet” (145).

A magyar nyelvújítás legismertebb alakja, Kazinczy Ferenc röpiratának szólammondássá vált címe – „Nyelvében él a nemzet” – egybevág Herdernek a nép, a nemzet, a nyelv és az egész nemzeti kultúra összefüggését elemző gondolataival. Felfogásában a nyelvnek e téren betöltött szerepe nagymértékben felértékelődik. Rathmann rövid ismertetést ad Herder bonyolult elméletének ezt a sokrétű kölcsönhatást elemző részéről: „Herder új népkonceptiója akkor válik érthetővé, ha tekintetbe vesszük azt a nagy áttörést, amelyet Herder, Hamann nyomán, a nyelvelmélet területén elért [...] Ha a nyelv a gondolkodás számára nemcsak a kontaktus eszköze, hanem sokkal több ennél, akkor itt a nyelvnek történelmi jelentőségű felértékeléséről van szó. Ennek megfelelően szükségszerűen felértékelődik mindaz, ami a nyelvvel összekapcsolódik: felértékelődik a kultúra és benne a népköltészet, az irodalom, a költészet, és minden, a nyelvvel igen szorosan összefüggő közösség: a nép, a nemzet, a nemzetiség. Herder képes volt ennek az össze-

függésnek világos és alapos mérlegelésére, és a nyelvi közösséget ebben az értelemben interpretálta” (136).

Maga a nyelvújítás általános értelemben valamennyi európai nemzet megkerülhetetlen feladata lett. A mindaddig csak latin nyelven kifejezhető, főleg tudományos ismeretek terjesztése érdekében nemzeti nyelven is meg kellett alkotni az arra alkalmas fogalmakat, kifejezéseket. A Habsburg Monarchia területén élő népek számára ez a feladat az átlagosnál fokozottabb és kényesebb problémát jelentett, mivel az osztrák fennhatóság következtében közigazgatásilag a német nyelvterülethez tartoztak. A német felvilágosodás és a vele járó nyelvújítás időben valamelyest megelőzte az osztrák felségterületen is aktuálissá vált ilyen fejleményeket. Ezért veszélyesen lehetséges volt, hogy a latint helyettesítő fogalmak, kifejezések itt is az akkor már jórészt kimunkált német nyelven honosodjanak meg, hiszen ezekben az országokban a tanítás is sok helyütt német nyelven folyt.

Külön érdekessége e súlyos probléma tárgyalásának az a néhány oldal, ahol a szerző összehasonlítja Herder és Széchenyi olyan gondolatait, amelyek témájukban egyeznek. Ilyenek a nemzet, a nyelv, a haladás és a cselekvés kérdéseit vizsgáló elképzelések: „Herder az elsők között emeli ki az objektum-szubjektum viszonyban a »tevékeny oldal« szerepét, ám fájdalommal kell felismernie, hogy a maga számára mily kevésbé adott a politikai cselekvés lehetősége. Széchenyi viszont ezen az úton haladva eljut egy aktivista társadalomfilozófiáig, azt tartva: »a tett az első, a szó a második« (Világ)” (146).

Mint említettem, a kötet szerzője Herder-szakértő, ezért jól ismeri a filozófus további, röviden *Humanitás-levelek*nek nevezett befejezetlen művét is, amelyben helyt kap egy – ha úgy tetszik – másik „jóslat” is a magyarok jövőjét illetően. A Goethe és

Herder kapcsolatáról szóló tanulmányban saját fordításában idéz ebből a műből egy párbeszédese részt, ahol éppen a Habsburg Monarchia soknemzetiségű részén élő népek – köztük a magyarok – nyelvének, nemzeti kultúrájának megőrzése érdekében emel szót (173). Ennek ismeretében alkothatunk reális képet a filozófus ránk (is) vonatkozó „jóslatáról”.

Egy további, általánosabb érvényű összehasonlító elemzést is tartalmaz a kötet; a szerző rámutat néhány hasonlóságra és különbségre Herder és Kant történetfilozófiájában. Ez a rövid, alig több mint 6 oldalnyi szöveg igen komoly filozófiai-filozófiatörténeti problémára fókuszál. A felvilágosodás korszaka azt a súlyos kérdést is felvetette, hogy vajon lehet-e a történelmi-társadalmi jelenségeket is ésszerűen kezelni; létezhet-e valamiféle „társadalomfizika”, vannak-e a társadalom változásainak is – mondjuk – a newtoni rendszerhez hasonlítható, de persze sajátos törvényei? Kantot és tanítványát, Herdert, intenzíven foglalkoztatta ez a probléma. Rathmann azt vizsgálja röviden, de a lényegre exponálva, hogy kettejük történetfilozófiai koncepciójában milyen hasonlóság, illetve inkább különbség állapítható meg. Úgy látja, Kant ugyan foglalkozott az individuum és a nem viszonyával, azonban az egész emberi nem fogalmában gondolkodva közelítette meg a problémát. Nem tartotta kizártnak, de csak a nagyon távoli jövőben tudta elképzelni, hogy a történelmi-társadalmi jelenségek valóság-hű értelmezésének is legyen egy Keplerje, Newtonja. Herder viszont, aki szintén történeti természettörvények kimutatásán fáradozott, fontosnak tartotta ebben az individualizáló tendencia keresését. A két nagy gondolkodó közötti különbség ebben a kérdésben a rigorózan általánosító törekvés, illetve a konkrét iránti érzék módszerében jelölhető meg. „Herder – írja a kötet szerzője – végigtekinti az egyes ko-

rok és népek jelenségvilágát, majd a vizsgálat végén, úgy tűnik, mindebből általános törvényeket von le, rövid összefoglaló megfogalmazásban” (151). Herder természetesen soha nem tagadta meg mesterét, tulajdonképpen kiegészítette Kant korszakos életművét.

Visszatérve a felvilágosodás konkrét témájához, arról is szól a kötet egyik tanulmánya, hogy milyen hatása volt az úgynevezett *berlini felvilágosodásnak* Ausztriában és Magyarországon. A szerző sajnálatosnak tartja, hogy a magyar filozófiatörténet-írás mind ez ideig nem méltányolja érdemeinek megfelelően a kor két berlini filozófusa – Lazarus Bendavid és Moses Mendelssohn – működésének magyarországi hatását. Adatokkal, idézetekkel bizonyítja, hogy ennek a két német-zsidó filozófusnak jelentős hatása volt a felvilágosodás korának több kiemelkedő magyar személyiségére is.

A könyv utolsó tanulmányának címe: *Goethe a filozófiáról és a történelemről*. Ez a téma látszólag eltér a kötet tárgyától, de valójában Goethe megkerülhetetlen alakja a német felvilágosodásnak is. Születésének 250. évfordulóját is illet tekintetbe venni, hiszen erről világszerte megemlékeztek. A tanulmány szerzője informatívan összegzi és értékeli a nevezetes évforduló alkalmából világszerte megjelent, Goethe hatalmas életművét értékelő-clemező kiadványok legjobb műveit, majd elemzi Goethe alapvető tételeit a történelem és a filozófia kérdéskörében, ami hazánkban manapság méltánylást érdemel.

A tanulmánykötet egészében véve hasznos és érdekes olvasmány. Sok kérdést, problémát érint a felvilágosodás magyarországi történetéből, és így azok számára is nyújt megfontolandó gondolatokat, akik kevésbé tájékozottak ebben a témában.

